

УДК 330.837

*Ю. К. Зайцев, д-р екон. наук, професор,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»*

НОВА, АБО КОНСТИТУЦІЙНА, ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ДЖЕЙМСА Б'ЮКЕНЕНА

У статті окреслено умови, причини та чинники формування одного із ключових напрямів у розвитку сучасної політичної економії — нової, або конституційної політичної економії; аналізуються її предмет і методологія підходів до розуміння сутності, принципів і механізмів взаємозалежності економіки та політики з позицій забезпечення умов сталого розвитку індивідуума і суспільства як їх уявляв засновник теорії суспільного вибору — Дж. Б'юкенен.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конституційна економіка, конституційна політична економія, автономія економіки, інститути, надмірна абстракція, теорія суспільного вибору, пастка дилеми, конституційна революція, «конституційні» права власників, політика як обмін, політичні та владні інститути, політична система, суспільний вибір, теорія суспільних договорів, пряма демократія, регламент, «конституція».

В статье определяются условия, причины и факторы формирования одного из ключевых направлений в развитии современной политической экономики — новой, или конституционной политической экономики; анализируются ее предмет и методология подходов к пониманию сущности, принципов и механизмов взаимозависимости экономики и политики с позиций обеспечения условий стабильного развития индивидуума и общества как их представлял основатель теории общественного выбора — Дж. Бьюкенен.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: конституциональная экономика, конституциональная политическая экономия, автономия экономики, институты, чрезмерная абстракция, теория общественного выбора, ловушка дилеммы, конституциональная революция, «конституциональные» права собственников, политика как обмен, политические и властные институты, политическая система, общественный выбор, теория общественных договоров, прямая демократия, регламент, «конституция».

The causes, conditions and factors of one of the key trends in the development of modern political economy — a new, or the constitu-

tional political economy have been identified in the article. We analyze its subject and methodology approaches to understanding the essence, the mechanisms of interconnection of economy and policy from the standpoint of stability and development of individuals and society as they have been understood by the creator of the theory of public choice — James Buchanan.

KEYWORDS: constitutional economics, constitutional political economy, self-contained economy, institutions, excessively abstract, the theory of public choice, «dilemma» trap, the constitutional revolution, «the constitutional» rights of the owners, the policy as exchange, political and government institutions, political system, social choice, the theory of public contracts, direct democracy, laws, constitution.

Джеймс Мак-Джилль Б'юкенен* — народився 2 жовтня 1919 р. у м. Мерфрісборо, штат Теннессі. Закінчив педагогічний коледж Середнього Теннессі, у 1941 р. — економічний факультет університету штату Теннессі, отримав ступінь магістра. Із 1941 до 1945 р. на військовій службі. У 1948 р. отримав ступінь доктора наук з економіки в Чикагському університеті. У 1957 р. засновує, разом із Дж. У. Наттером, Центр досліджень у галузі політичної економії імені Томаса Джефферсона, керує цим центром до 1969 р. У 1963 р. стає президентом Економічної асоціації Півдня, створює Комітет з прийняття неринкових рішень. У 1962 р., у співавторстві із Гордоном Таллоком видає монографію «Розрахунок згоди. Логічні підстави конституційної демократії».

У 1969 р. Дж. Б'юкенен засновує (разом із Г. Таллоком) Центр вивчення суспільного вибору (із 1982 р. цей Центр функціонує в Університеті Джорджа Мейсона у м. Феофакс, штат Вірджинія). У 1971 р. Дж. Б'юкенен стає віце-президентом Американської Економічної асоціації, а в 1983–1984 рр. — президентом економічної асоціації Заходу.

У 1986 р. вченому присуджено премію пам'яті Альфреда Нобеля з економіки «за дослідження договірних і конституційних основ прийняття економічних і політичних рішень».

Починаючи з 1990 р. Центр суспільного вибору став видавати спеціальний журнал «Конституційна політична економія»

* Більш докладно біографічну довідку дивись у статті: *Р. М. Нуреев*, Джеймс Б'юкенен і теорія общественного выбора // *Джеймс М. Б'юкенен*. Сочинения. Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 /Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р.М. и др./ — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 445–482.

(Constitutional Political Economy) редактором-консультантом якого став Дж. Б'юкенен.

Напрямок у розвитку сучасної політичної економії під назвою нова, або конституційна, політична економія, заснований Дж. Б'юкененом, зумовлений низкою причин і чинників, які сформували потребу і можливості розширення інституціонального поля предмету та методології досліджень в економічній теорії. По-перше, у ХХ ст. відбулася, говорячи словами Даніела Белла, втрата економікою автономії у суспільстві. Перетворення економічної системи на підсистему, безпосередньо та щільно пов'язану з іншими підсистемами певної надскладної метасистеми (суспільства), викликало нагальну потребу у застосуванні міждисциплінарного підходу при аналізі сутності економічних явищ і процесів. Це дозволило використовувати не лише висновки та узагальнення інших теоретичних і прикладних наук, але й їхню методологію у процесі пізнання закономірностей функціонування та розвитку економічних систем.

У даному випадку йдеться не лише про використання методів математичного аналізу, які застосовуються в економічних дослідженнях давно, хоча й не завжди ефективно (що має досить цікаві, оригінальні та, за певних обставин, й слушні пояснення)*, але й про здобутки у галузі філософії, політології, економічної соціології, історії тощо. Зокрема, сам Дж. Б'юкенен підкреслював у нобелівській лекції «Конституція економічної політики» (1987): «Відносини між особистістю та суспільством у більшій мірі є основним питанням політичної філософії, ніж економіки. Однак, будь-який економіст, що прагне пролити світло на цей взаємозв'язок, неминуче вторгнеться у межі філософії — найбільш глибокої області наукового пізнання» [1].

По-друге, нова політична економія виникає та дістає швидкого розвитку і визнання за умов поширення інституціональної та неінституціональної теорії, використання досягнень якої дозво-

* Дж. М. Кейнс, наприклад, зазначав: «Слід пам'ятати, що людські рішення, оскільки вони впливають на майбутнє — в особистих, політичних або економічних справах, не можуть покладатися на суворі математично обгрунтовані припущення, оскільки відсутня база для їх обгрунтування. Саме наша вроджена жага діяльності є та сила, яка рухає світ; раціональна половина нашого «я» займається, як уміє, відбором альтернатив, розраховує там, де можна, однак вона нерідко виявляється у владі наших капризів, настроїв та бажань спробувати знайти щастя». — Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики. — М.: ЭКОНОМ; КЛЮЧ, 1993. — С. 262.

ляє економічній теорії перейти у своїх дослідженнях із категоріального рівня на рівень інституціональний.

Такий перехід не означає, звичайно, відмови від використання категоріального апарату для проникнення у сутність та зміст економічних процесів і явищ, механізмів дії, прояву та реалізації економічних законів. Однак, він забезпечує перехід політичної економії, економічної теорії в цілому, на якісно новий рівень її можливостей у сутнісному аналізі, оскільки за допомогою неінституціональної методології та інституціонального інструментарію такий аналіз набуває рис конкретності, позбуваючись надмірної абстрактизації. Адже, як зазначав відомий інституціоналіст Д. Норт, головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча й не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми [2]. До того ж, наголошував учений, «Еволюційна теорія обгрунтовує висновок про те, що з плином часу неефективні інститути відмирають, а ефективні — виживають і тому відбувається поступовий розвиток більш ефективних форм економічної, політичної та соціальної організації» [3].

На нашу думку, саме за таких умов стає можливою реалізація відомої тези К. Маркса, який стверджував, що будь-яка абстракція конкретна. Але ж, власне, такого рівня аналізу й вимагає від економічної теорії сучасне суспільство, яке прагне забезпечити сталий, прозорий та контрольований економічний розвиток.

По-третє, значне розширення інституціонального поля та методології досліджень в економічній теорії, в рамках нової, або конституційної, політичної економії*, можна вважати, із певною, можливо

* Із цього приводу відомий економіст теоретик Марк Блауг зауважував: «Із часів Адама Сміта економічна наука маніпулювала конче абстрактними передумовами, отриманими або шляхом інтроспекції, або на основі несуворих емпіричних спостережень. З їх допомогою створювалися теорії, які давали прогноз реальних подій». — *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ., 4-е изд. — М.: Дело Лтд, 1994. — С. 647.

Конституційна економіка — економіка, здатна зупинити невтримне зростання державного апарату, поставити його під контроль з боку громадянського суспільства. Саме конституційна революція у демократичному суспільстві, на думку Дж. Б'юкенена, здатна привести до конституційної економіки, ліквідувавши «гру поза всякими правилами» та забезпечивши «гру за правилами». — Див. більш детально: *Рустем Нуреєв.* Джеймс Бюкенен и теория общественного выбора // *Джеймс М. Бьюкенен.* Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономика». Т. 1. / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреєв Р.М. и др. — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 445–482.

навіть із значною, пересторогою та обережністю, кроком до поєднання двох гілок єдиного стовбура науки — економічної теорії: власне політичної економії та неокласичних форм її еволюції.

Таке припущення базується на аналізі сутності предмету і методології нової політичної економії та її основи — теорії суспільного вибору. Джеймс Б'юкенен, зокрема, зазначав у праці «Кордони свободи (між анархією та Левіафаном)» (1975), що людина у ХХ ст. потрапила у пастку дилеми. Вона, на думку вченого, розуміє, що дві «великі альтернативи» — *laissez-faire* та соціалізм — помирають, і навряд чи можна очікувати їх відродження. Чого не розуміє сучасна людина ні на інтелектуальному, ні на інтуїтивному рівнях, так це того, що прагматизм, як альтернатива, настільки ж сумнівний, а довготривале небажання аналізувати ситуацію глобально та систематично може уявляти серйозну загрозу життєздатній суспільній організації. Тому (хоча й не тільки тому), сучасна людина має потребу в новій соціально-політичній концепції суспільства. Без неї конституційна революція, необхідна для виживання суспільства, не відбудеться [4].

Як бачимо, вже кілька десятиліть у теоретичній економічній думці йде процес осмислення проблем, пов'язаних, по-перше, із розумінням обмеженості життєвого циклу функціонування як жорстко централізованих економічних систем, так і «ринкової економічної цивілізації», а, по-друге, із обмеженістю можливостей економікса, мейнстриму пояснити причини такого явища, дослідити принципи, умови та чинники, які б забезпечили не лише скорочення залежності розвитку людини, суспільства від наявних природних ресурсів, але й від зростаючої соціальної нерівності, яка обмежує можливості саморозвитку особистості.

За цих умов спроба розв'язання теоретичних проблем забезпечення економічного та соціального розвитку суспільства на основі звернення до теорії вибору відбиває діалектику саморозвитку політичної економії. Адже саме класична політична економія, на думку відомого теоретика Людвіга фон Мізеса, породила таку універсальну науку, як праксеологія — загальну теорію людської діяльності і саме праксеологія, частиною якої, як вважає Л. Мізес, стала економічна теорія, сформулювала методологічний принцип, згідно якого «Вивчення власне економічних проблем не може не починатися з дослідження акту вибору» [5]. До цього можна додати, що саме класики політичної економії — Адам Сміт і Давид Рікардо створили першу теорію вибору — теорію раціонального вибору.

Дж. Б'юкенен розглядає проблему пошуку сучасної методології аналізу соціально-економічних процесів із позицій визначення підходів та інструментів щодо реалізації принципу нового соціального порядку (формування останнього відбувається в наш час) — «вільні відносини між вільними людьми», тобто з позицій необхідності забезпечення нової якості розвитку «конституційних» прав власників, суб'єктів економічних відносин, при збереженні їх статусу саме як різних власників, що, власне, й дозволяє забезпечити свободу відносин.

Слід зазначити, що зв'язок досліджень нової політичної економії і, зокрема, досліджень Дж. Б'юкенена, із класичною політичною економією полягає у розумінні ним важливості впливу політики, політичної влади, як на економічне життя, так і на характер, зміст, якість економічних досліджень. Розглядаючи політичну економію як науку, що досліджує політичні проблеми економічними методами вчений у нобелівській лекції, зокрема, підкреслював, що метою своєї теорії суспільного вибору (нової політичної економії) він поставив розкриття економічної сутності відносин між особистістю та суспільством і, на цій основі, вироблення конкретних рекомендацій для політиків. Для цього, на думку Дж. Б'юкенена, по-перше, слід досліджувати систему, в якій приймаються політичні рішення, а по-друге, використати «три найважливіших елементи, на яких базується ця теорія: методологічний індивідуалізм, концепцію «людини економічної» (*Homo economicus*) та концепцію політики як обміну» [6].

Як бачимо, дослідник сміливо розширює предмет дослідження економічної теорії, вводячи в його поле політику як обмін, систему, у якій приймаються політичні рішення, економічну політику тощо. Водночас, націленість аналізу на виявлення особливостей ринкової поведінки індивідів у процесі використання ними у власних інтересах політичних і владних інститутів дозволяє йому використовувати основні принципи методології дослідження неокласиків. «Моя власна позиція, — заявляє при цьому Б'юкенен, — у загальних рисах полягає у тому, що методи аналізу ринкової поведінки можна застосувати до дослідження будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір» [7].

Застосування таких методів до аналізу політики спростовує, на думку вченого «відому філософську помилку, що люди беруть участь у політичній діяльності прагнучи до пошуку добра, справедливості та краси». Б'юкенен, як це можна побачити,

підтримує у даному випадку позицію К. Вікселя у тому, що «Політика є складна система обміну між індивідуумами, у якій останні колективно прагнуть досягти своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну». Тут на думку Дж. Б'юкенена, «немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці — погоджуються платити податки в обмін на необхідні усім та кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду» [8].

«Політика як система обміну» відбиває у розвитку теоретичної економічної думки, власне економічної теорії та політичної економії, характер і діалектику змін у системі реальних економічних відносин, новий ступінь взаємозалежності елементів архітекτονіки суспільства, як сучасної надскладної метасистеми. Адже серед основних вихідних постулатів теорії суспільного вибору чільне місце посідають такі принципові підходи та ознаки:

— суспільний вибір у філософському розумінні означає згоду, що випливає із взаємодії самих індивідів, а не загальне схвалення певного абстрактного ідеалу;

— у політиці (хоча й у специфічних формах) існує аналог вільної торгівлі. Це порозуміння між людьми, притаманне будь-якому виду обміну. Одностійність, досягнута учасниками колективного вибору в політиці, аналогічна добровільному обміну індивідуальних товарів на ринку;

— ступінь удосконалення політичної системи зумовлена тим, наскільки повно втілюється у життя принцип одностійності. Саме через визначення рівня повноти втілення у життя цього принципу можна уявити і рівень ефективності та справедливості існуючої політичної системи з позицій реалізації інтересів усіх суб'єктів економічного життя [9].

На думку Джеймса Б'юкенена, лише конституція (інакше кажучи, інституціональне поле, інституціональне середовище, інституціональні норми та правила визнані всіма суб'єктами економічної діяльності) сформована на використанні принципу одностійності, як базового, може забезпечити гармонізацію особистих та суспільних інтересів, ліквідувати, або мінімізувати, протиріччя, що виникають у суспільному виробництві, суспільстві, між суб'єктами економічного життя. Саме тому, вважає Б'юкенен, «політеконом, який розробляє прикладні рекомендації повинен сконцентрувати увагу на політичній системі». Політеко-

ном «може передбачити майбутні зміни та запропонувати реформувати процедури та правила таким чином, щоби вони сприяли досягненню згоди». Водночас, вважає вчений, «реформи існуючої системи мають сенс тільки тоді, коли вони сприяють проведенню політики зрозумілої простим чоловікам і жінкам і не розрахованої на ідеальний — свідомий і щедрий — народ. Вибір політичних правил не повинен виходити за межі реальності», адже «ступінь удосконалення роботи політичних інститутів повинен вимірюватися в одиницях забезпеченості людей усіма необхідними їм благами» [10].

У цьому останньому положенні фактично формулюється сутність безпосереднього зв'язку між політикою, економічною політикою та можливостями і перспективами економічного розвитку, що, власне й робить можливим і необхідним включити в коло інститутів, інституціональних форм і категорій, які складають об'єкт і предмет дослідження політичної економії, інститут політики.

Оскільки головною метою теорії суспільних договорів, як вважає Б'юкенен, є не абстрактне пояснення причин виникнення правил, які існують у певний час у певній державі, а створення наукової бази для оцінки рішень, що приймаються на практиці, важливою теоретичною функцією політичної економії стає аналіз ефективності правових норм, які регламентують політичну активність, пошук найкращого шляху до виграшу в рамках установлених правил гри. Отже, «практичним завданням конституційної політичної економії стає, на думку вченого, допомога виборцям, які, у кінцевому підсумку, контролюють свою соціальну систему, у їх постійному пошуку тих принципів політичної гри, які у максимальній мірі відповідали б їх різноманітним інтересам» [11].

У статті «Конституційна економічна теорія» Дж. Б'юкенен визначає метою конституційної політичної економії «конституційний економічний аналіз спрямований на пояснення особливостей функціонування альтернативних наборів правових, інституційних та конституційних правил, які накладають обмеження на здійснення вибору та діяльність економічних і політичних суб'єктів, правил, що визначають структуру, в рамках якої економічні та політичні суб'єкти зазвичай вирішують проблему вибору. У цьому сенсі, вважає автор, конституційна економічна теорія передбачає більш «високий» рівень дослідження, ніж традиційна економічна теорія; вона повинна спиратися на результати, отримані

як традиційною економічною теорією, так й іншими субдисциплінами менш абстрактного характеру» [12].

Фактично, підкреслює вчений, *конституційна економічна теорія «вивчає вибір обмежень на відміну від вибору в рамках обмежень»*, тоді як сфера уваги професійних економістів до цього часу обмежувалась майже виключно останньою з указаних проблем [13]. (*У формулюванні Р. Нуреева предметом нової політичної економії є «вивчення політичного механізму формування макроекономічних рішень»*) [14].

Цікаво, що вчений визначаючи специфіку методологічних підходів до аналізу інституціональних основ та умов функціонування економічних систем, прямо говорить про наявність «родинних зв'язків» між конституційною економічною теорією та класичною політичною економією, вважаючи, що конституційну політекономію можна розглядати як «важливий аспект загального відродження класичного підходу, особливо у тому його ракурсі, який представлений у роботах Адама Сміта», адже «одна з очевидних цілей економістів-класиків полягала у тому щоби пояснити та зрозуміти функціонування ринків за відсутності детального політичного регулювання».

До речі, Б'юкенен висловлює надзвичайно цікаву, з позицій визнання факту існування глибинної єдності різних гілок економічної теорії, думку, згідно якої ортодоксальна неокласична економічна теорія у реалізації сформульованої вище цілі аналізу «точно прямує за класичною традицією» [15]. Це, водночас, не заважає вченому називати сучасну неокласичну мікроекономічну теорію «антиподом» конституційної економічної теорії [16].

Свою позицію, щодо прямого взаємозв'язку нової політичної економії із предметом та методологією політичної економії класичної, Джеймс Б'юкенен підкреслює у згадуваній вище статті неодноразово. Так, наприклад, наголошуючи на міждисциплінарному та синергетичному характері конституційної теорії, вчений зазначає, що вона «належить до числа дослідницьких програм, які взаємоперетинаються, коріння яких уходить у класичну політичну економію». «У фокусі цих дослідницьких програм, — підкреслює автор, — знаходяться різні проблеми, однак усі вони є плодом зусиль з подолання відносно вузьких меж традиційної неокласичної економічної теорії» [17].

Важливою для розуміння специфіки нової політичної економії, відмінності її предмету, об'єкта досліджень і функцій є харак-

теристика Дж. Б'юкененом розуміння її внутрішньої структури європейськими вченими. Зокрема, він говорить про нову політичну економію як про «набір дисциплін», що включає: 1) теорію суспільного вибору, на базі якої виникла конституційна економічна теорія; 2) економічну теорію прав власності; 3) теорію економіки та права, або економічний аналіз права; 4) політичну економію державного регулювання; 5) неоінституціональну економічну теорію; 6) нову економічну історію [18].

Аналізуючи значення конституційної політичної економії Б'юкенен виділяє такі її особливості: по-перше, теорія суспільного вибору забезпечила ендогенізацію процесу прийняття політичних рішень; по-друге, конституційна економічна теорія, яка виникла на основі теорії суспільного вибору та уявляє собою більш широку дисципліну, «стає каналом, за допомогою якого у надто стерильну соціальну науку знову повертається уява про роль інституціональних факторів»; по-третє, у вузькому розумінні конституційна економічна теорія привносить «політичне» в «економіку», «тим самим відновлюючи зв'язок, який був порушений у той час, коли «економічна теорія» претендувала на незалежний статус» [19].

Отже, базовими інститутами, що забезпечують поєднання теоретичних і практичних основ теорії конституційного вибору, є економічна свобода, пряма демократія*, відповідний регламент, що визначає принципи, умови, і, таким чином, можливості вибору тих чи тих рішень щодо шляхів реалізації економічних і соціальних цілей розвитку національного господарства, країни, та правова система, яку прихильники теорії конституційного вибору розглядають як своєрідний суспільний капітал що забезпечує зростання стабільності міжіндивідуальних взаємовідносин**.

* *Пряма демократія*, вважає Р. Нуреев, — це така політична система, за якої кожний громадянин має право особисто висловити свою точку зору та голосувати з будь-якого конкретного питання; *Регламент* визначає принцип голосування — одностайність, кваліфікована, або проста більшість тощо; конституційний вибір — правила вибору регламенту; «*Конституція*» — ключова категорія концепції Дж. Б'юкенена — «набір заздалегідь узгоджених правил, за якими здійснюються наступні дії»: *Джеймс Б'юкенен*. Конституція економічної політики // Сочинения. Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 /Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др. / — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 456.

** «Система законів, формалізовані вони на практиці, чи ні, — підкреслював у праці «Кордони свободи Дж. Б'юкенен, — уявляє собою суспільний капітал, віддача від якого зростає із плином часу».

Література

1. Джеймс Бьюкенен. Конституция экономической политики // Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 / Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др. / — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 18.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономика. — М., 1997. — С. 21.
3. Там само. — С. 118.
4. Джеймс Бьюкенен. Границы свободы // Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 /Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др./ — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 430.
5. Людвиг фон Мизес. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории. — М.: Экономика. — 2000. — С. 7.
6. Джеймс Бьюкенен. Конституция экономической политики // Сочинения: Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1 /Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р.М. и др. / — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 18.
7. Там само. — С. 20.
8. Там само. — С. 22, 23.
9. Там само. — С. 25, 26.
10. Там само. — С. 26–27; 23.
11. Там само. — С. 29.
12. Джеймс М. Б'юкенен. Конституциональная экономическая теория // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. /Науч. ред. чл.-корр. РАН В.С. Автономов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — X11. — С. 167–168.
13. Там само. — С. 168.
14. Рустем Нуреев. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора // Джеймс М. Бьюкенен. Сочинения. Пер. с англ.. Серия : «Нобелевские лауреаты по экономика». Т. 1. /Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р.М. и др.. — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 451.
15. Джеймс М. Б'юкенен. Конституциональная экономическая теория // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — X11. — С. 168–169.
16. Там само. — С. 172.
17. Там само. — С. 171.
18. Там само. — С. 171.
19. Там само. — С. 176, 177.

Статтю подано до редакції 04.02.10 р.